

Н. В. Чернігова

БАБЕНКО В. О. ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

У статті розглядаються праці В. О. Бабенка, присвячені дослідженню Верхньосалтівського археологічного комплексу. Автор робить спробу висвітлити внесок ученого у вивчення епонімної пам'ятки салтівської культури та у середньовічну археологію взагалі.

Широко відома нині салтівська, або салтово-маяцька, культура південного сходу Східної Європи по-справжньому увійшла у науковий обіг і привернула до себе увагу з початку ХХ ст. завдяки відкриттю і дослідженню у 1900 р. учителем Василем Олексійовичем Бабенком і селянином Василем Капиносом катакомбного могильника в с. Верхній Салтів Вовчанського повіту Харківської губернії. Матеріали Верхньосалтівського могильника були показані на XII Археологічному з'їзді, який, як відомо, проходив у Харкові у 1902 р.¹, і включені до низки актуальних питань, пов'язаних з історією та археологією Хозарії.

В. О. Бабенко дав опис городища, розташованого поряд з могильником, на підставі зовнішнього огляду, опитування місцевих жителів та проведення невеликих розкопок. Учений дійшов висновку, що на місці с. Верхній Салтів у давнину розміщувалася фортеця, яка одержала назву «Салтанівська». «Фортеця Салтанівська, — зазначав В. О. Бабенко², — знаходилася на скелястій горі на правому березі Дінця і була оточена величезним валом, за яким ішов глибокий і широкий рів. За ровом був високий насип, на ньому навколо фортеці була побудована колосальна стіна, що складалася з кількох товстих стін, в проміжках забитих дрібним камінням і залитим якимось цупким цементом, змішаним з піском і щебенем так, що в цілому стіна з боку ріки мала близько 3 сажень завтовшки, інші були тонші. Зі східного боку до ріки був зроблений підземний лаз, на випадок облоги, з протилежного боку фортеці знаходилися в'їзні ворота... Вали, сліди кам'яної кладки і колодязь збереглися до нашого часу»³.

У подальшому Василь Олексійович зробив спробу дослідити розташовані поряд городища — Вовчанське, Таволжанське та Нижчегольське, які він пов'язував із Салтівським могильником: «Така велика кількість городищ на порівняно невеликій площі невільно наводить на думку — чи не має якого-небудь зв'язку з ними великий Салтівський могильник»⁴. Однак вирішити цю проблему досліднику не вдалося. Невеликі розкопки були проведені тільки на Вовчанському⁵ і Верхньосалтівському⁶ городищах. В. О. Бабенко встановлює значне потовщення валу по кутках фортеці Верхньосалтівського городища, але не дає пояснення цьому факту⁷. Нині більшість учених вважають, що ці розширення були пов'язані з існуванням башт, однак підтвердити таке положення за допомогою розкопок поки що не вдалося. У 1906 р. археолог знайшов сліди кам'яної кладки і встановив, що вона була споруджена з привезеного каміння — пісковуку: у місцевих копальнях немає пісковуку лілового, червоного, жовтого та сірого кольору⁸. З повідомлення місцевих селян учений взнав, що на кам'яних плитах, які знаходилися в кутах городища, були помічені накреслені знаки. То були перші свідчення про знаки унікальної писемності хозарського часу⁹. Про-

© Н. В. ЧЕРНІГОВА, 2000

водячи розкопки на городищі, В. О. Бабенко дослідив господарську яму, яку він помилково назвав керамічною майстернею¹⁰.

Відразу після дослідження городища була зроблена спроба відповісти на питання стосовно генезису архітектури фортеці. Посилаючись на повідомлення Костянтина Багрянородного про будівництво фортеці Саркел, В. О. Бабенко писав: «Якщо ж згадати історичні повідомлення про хозар, які мали контакти з Візантією й отримували звіди майстрів інженерів для будівництва кам'яних укріплень і міст Хозарії, то можна припустити, що у Верхньому Салтові кам'яне місто могло бути побудоване грецькими інженерами за запрошенням хозар»¹¹.

Досягненням В. О. Бабенка можна вважати і встановлення зв'язку між городищем і населенням, яке ховало своїх померлих у розташованому поряд катакомбному могильнику, відкритому вченим у 1900 р.¹² Згодом усі свої зусилля Василь Олексійович поклав на вивчення цього некрополя. Щорічно він проводив розкопки і регулярно публікував невеликі нотатки щодо результатів своїх досліджень¹³. Він дійшов висновку, що площа могильника становила 30 га¹⁴.

До 1908 р. розкопки проводилися в місцях, де схили ярів оголяли катакомбні могили, але починаючи зі згаданого року був уведений траншейний метод пошуку поховань¹⁵. Під час практичної діяльності В. О. Бабенко встановив, що початок дромосів завжди знаходився нижче по схилу, ніж місце, під яким розташована камера. Ця умова була настільки обов'язковою при спорудженні могил, що для її дотримання навіть міняли орієнтування дромосів¹⁶.

Описуючи поховання Верхньосалтівського могильника, вчений констатував форму і розміри могил, а також часто відзначав сліди пристроїв, за допомогою яких були побудовані катакомби. В одному випадку (кат. № 16, 1906 р.) вдалося зафіксувати унікальний інтер'єр поховальної споруди: «На стінах збереглися карнизи, зроблені в шарі глини. Дах, у свою чергу, прикрашений з боків такими ж карнизами, у центрі мав відмінно зроблене коло, схоже на те, які тепер роблять на стелях будівель»¹⁷. Окрім катакомб під час розкопок були відкриті два ямних людських поховання і чотири поховання коней¹⁸. Однак короткий опис цього типу споруд не дає повного уявлення про них.

З 1900 р. розкопки могильника проводилися безперервно аж до початку I світової війни. Дослідження проводили Д. І. Багалій, О. С. Федоровський, О. М. Покровський, П. С. Уварова, Н. Є. Макаренко, Т. П. Єфименко та М. Є. Воронець. У 1912 р. розкопки проводив шведський археолог Т. Арне, зацікавлений публікацією матеріалів стосовно Верхнього Салтова. Вчений посплав знахідки у Стокгольмський Королівський музей. Ці матеріали послугували для написання монографії «Швеція та Схід». Проте найбільшу кількість поховань — 255 — було досліджено В. О. Бабенком¹⁹ (таблиця).

Ці довготривалі роботи дозволили йому набути великого досвіду археологічних досліджень. Відзначаючи заслуги В. О. Бабенка перед вітчизняною археологією, Рада Московського археологічного інституту в 1912 р. вибрала його своїм почесним членом²⁰. Однак методика розкопок ученого мала дуже низький рівень і зводилася до накопичення речей.

Після 1915 р. дослідження Верхньосалтівського комплексу були припинені, і тільки в 1920 р. їх знову розпочав Харківський історичний музей²¹. Надалі аж

Рік	Кількість катакомб, досліджених В. О. Бабенком	Кількість катакомб, досліджених іншими вченими	Рік	Кількість катакомб, досліджених В. О. Бабенком	Кількість катакомб, досліджених іншими вченими
1900	11	—	1909	12	—
1901	—	46	1910	21	—
1902	8	2	1911	45	11
1903	32	—	1912	17	—
1904	16	—	1913	17	—
1905	5	11	1914—		
1906	28	—	1915	20	—
1908	23	—	Усього	255	82

до 1927 р. розкопки проводили Вовчанський культурно-історичний музей, Харківський та Одеський археологічні музеї. В усіх цих дослідженнях брав участь В. О. Бабенко. За цей час було досліджено близько 60 катакомб²². У 1926 р. вчений опублікував працю «Розповсюдження салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Європи»²³. В ній він узагальнив матеріали 25-річних досліджень і зробив спробу дати загальну характеристику рівня техніки і економіки салтівських племен. На жаль, ця праця не досягає рівня опублікованих раніше робіт того ж автора²⁴ і є насправді коротким конспектом останньої.

У 1946 р. організована спільна експедиція Харківського державного університету та Інституту археології АН УРСР, яка працювала до 1949 р. Керував експедицією професор С. О. Семенов-Зусер, а працювали в ній студенти і співробітники університету, в тому числі науковий співробітник В. О. Бабенко²⁵. Будучи самим досвідченим дослідником Верхньосалтівського могильника, він навчав молодих співробітників методу пошуку катакомб за допомогою траншей і багато чого іншого²⁶.

Добуваючи у великій кількості матеріал, В. О. Бабенко ставив перед собою завдання вирішити питання щодо «рівня культурного розвитку» хозарських племен, які населяли територію Верхнього Салтова²⁷. У першу чергу він звертав увагу на техніку земляних робіт, а також на рівень розвитку керамічного ремесла, різні форми салтівського посуду, склад глини, орнамент посуду і способи його нанесення. Проте необхідно зазначити, що низку питань, пов'язаних з виробництвом салтівської кераміки, учений вирішував невірно. Так, погляд щодо існування в Салтові керамічних майстерень із персоналом із візантійських ремісників зовсім безпідставно впливав з помилкового, як було згадано вище, положення щодо існування у Верхньому Салтові керамічної майстерні з виробництва амфор²⁸. Без достатніх підстав Василь Олексійович вводив хронологічну періодизацію салтівської кераміки на основі якості глини і техніки виготовлення²⁹, вказував на існування інших важливих ремесел і встановлював рівень їх розвитку³⁰. Отже, В. О. Бабенко був першим, хто зробив спробу закрити пробіл у вивченні ремесла салтівської культури. Однак він це виконав у загальних рисах.

З початку вивчення Верхньосалтівського археологічного комплексу поставило одне із основних питань, яке намагалися вирішити всі дослідники, а саме: до якої етнічної групи належить населення, яке залишило могильник, хто заселяв територію, на якій знаходяться аналогічні йому пам'ятки. В. О. Бабенко вважав, що така висока культура, як салтівська, могла належати тільки панівному в той час у степах народу — хозарам³¹. Разом з цим він зазначав, що деякі катакомби схожі з похованнями у Чмі і взагалі на Північному Кавказі³².

Вивчаючи протягом багатьох років Верхньосалтівський археологічний комплекс, Василь Олексійович Бабенко зробив значний внесок у середньовічну археологію. Він увів у науковий обіг дуже своєрідну археологічну пам'ятку. Крім досліджування могильника вчений звертав деяку увагу на городище і змалював його ще у той час, коли стіни простежувались над поверхнею ґрунту. Дослідник намагався дати аналіз речового матеріалу з могильника і вирішити питання етнічного походження населення, яке залишило комплекс. Він зробив важливі для розвитку хозарознавства відкриття, а також висунув низку гіпотез, актуальних і донині.

¹ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонеские окраины южной России // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 434—461.

² Тут і далі переклад автора.

³ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонеские окраины... — С. 438.

⁴ Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове? // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. С. 381.

⁵ Бабенко В. А. Волчанское городище (Опыт исследования его в 1903 г.). — Харьков, 1905. — 5 с.

⁶ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонеские окраины... Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове?» // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 394—410; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I. — С. 452—470.

⁷ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонеские окраины... — С. 438.

⁸ Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового...» — С. 408.

⁹ Михеев В. К. Дачи на городище // Вечер. Харьков. — 1991. — № 72.

¹⁰ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры... — С. 468—470. Про помилковість цієї думки див.: *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 102—103.

¹¹ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры... — С. 469.

¹² *Бабенко В. А.* Дополнение к докладу «Что дали нового...» — С. 408.

¹³ *Бабенко В. А.* Древне-Салтовские придонские окраины...; *Бабенко В. А.* Археологические раскопки в Верхнем Салтове // Харьков. ведомости. — 1901. — № 174; *Бабенко В. А.* Археологические раскопки в Волчанском уезде // Харьков. ведомости. — 1903. — № 223; *Бабенко В. А.* Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского у., Харьковской губ. — Харьков: Печатное дело, 1905. — 31 с.; *Бабенко В. А.* Дневник раскопок Верхнесалтовского могильника // Тр. Харьков. комиссии по устройству XII АС. — Харьков, 1905. — С. 387—418; *Бабенко В. А.* Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905—1906 году // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 387—393; *Бабенко В. А.* Дневник раскопок // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 232—254; *Бабенко В. А.* Дневник раскопок в 1912 г. // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I. — С. 473—480; *Бабенко В. А.* Катакомбный могильник около «Каменного города» // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I. — С. 470—473; Дневник раскопок, произведенных почетным членом Императорского Московского археологического института В. А. Бабенко в сл. Верхний Салтов Волчанского уезда Харьковской губернии в 1914—1915 году // Древности. — Харьков, 1996. — № 3. — С. 134—142.

¹⁴ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры... — С. 470.

¹⁵ *Бабенко В. А.* Новые систематические исследования Верхнесалтовского могильника в 1908 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 216.

¹⁶ *Бабенко В. А.* Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове... — С. 382.

¹⁷ *Бабенко В. А.* Дневник раскопок Верхнесалтовского могильника... — С. 417.

¹⁸ Там же. — С. 402—416.

¹⁹ Таблица складена на основі записів В. О. Бабенка, див.: Дневник раскопок, произведенных почетным членом... — С. 142. — Карта.

²⁰ *Кадеев В. И.* Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) // Древности. — Харьков, 1996. — № 3. — С. 144—146.

²¹ *Тесленко Т. І.* Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наук. зап. Наук.-досл. кафедри історії укр. культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 353.

²² *Бабенко В. А.* История памятников древней культуры местного края. — Волчанск, 1940. — Рукопись. — Архив Волчанского краеведческого музея.

²³ *Бабенко В. А.* Розповсюдження стародавньої салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Європи (Україна, Південь РСФСР та Північний Кавказ). — Харків, 1926. — 15 с.

²⁴ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры...

²⁵ *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках в с. Верхний Салтов в 1946 г. — Харьков, 1947. — 21 с.

²⁶ *Шрамко Б. А.* Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания) // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. — Харків: Авеста, 1996. — Вип. 2. — С. 145.

²⁷ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры... — С. 437.

²⁸ Там же. — С. 439—440.

²⁹ *Бабенко В. А.* Розповсюдження стародавньої салтівської та схожих на неї культур... — С. 4.

³⁰ *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры... — С. 440—443.

³¹ Там же. — С. 461.

³² *Бабенко В. А.* Новые систематические исследования Верхнесалтовского могильника... — С. 216.

Н. В. Чернигова

БАБЕНКО В. А. И ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

В 1900 г. учителем Василием Алексеевичем Бабенко и крестьянином Василием Капиносом был открыт знаменитый катакомбный могильник в с. Верхний Салтов бывшего Волчанского уезда Харьковской губернии. Его материалы были вовлечены в решение обширного круга актуальных вопросов, связанных с историей и археологией Хазарского каганата. В дальнейшем исследователь увязал катакомбный могильник с близлежащим городищем и провел изучение последнего. Он пришел к выводу о том, что памятник принадлежит хазарам и что городище было построено греческими мастерами по приглашению правителей Хазарского каганата. В. А. Бабенко попытался дать анализ материальной культуры каганата. В итоге он сделал несколько открытий, важных для развития хазароведения, и выдвинул ряд гипотез, актуальных и в настоящее время.

**BABENKO V. O. AND STUDIES OF THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX
AT THE VILLAGE OF VERKHNIJ SALTIV**

In 1900, the teacher Vasyi Oleksi'ovych Babenko and a peasant Vasyi Kapinos discovered the famous catacomb burial ground at the village of Verkhniy Saltiv of the former Volchansk district, the Kharkiv province. Its materials were involved in solution of a wide circle of topical problems related to the history and archaeology of the Khazar Chaganate. Then the researcher assumed the relation of the catacomb burial ground with the nearest settlement and studied the last. He concluded that the monument belonged to the Khazars and the settlement was constructed by Greek masters by invitation of the rulers of the Khazar Chaganate. Babenko tried to analyze the material culture of the Khazar Chaganate. As a result, he made a number of discoveries important for the development of the study of the Khazars and advanced several hypotheses topical up to now.

Одержано 20.02.99

С. Б. Сорочан

ЧАША ДУШІ

Ім'я Інни Анатоліївни Антонової протягом тривалого часу було нерозривно пов'язане з історією вивчення Херсонеса — однієї з найрідших перлин античної та середньовічної культур. Директор Херсонеського історико-археологічного музею в Севастополі від 1955 по 1971 р., заступник директора по науковій роботі музею від 1971 по 1980 р., знову директор Херсонеського державного заповідника від 1980 по 1985 р., Інна Анатоліївна лише у зв'язку з переходом на пенсію пішла на наукову працю, маючи загальний 45-літній стаж роботи в Херсонесі. Вона була не просто істориком і археологом, професіоналом у справжньому, високому сенсі цього слова, не тільки дивним знавцем херсонеських старожитностей і приголомшливим ерудитом, але й товариською, доброю, скромною, завжди відкритою, готовою допомогти, підтримати, людиною невтомної енергії. Вже тяжко хворою, певне, передчуваючи наближення кінця, поспішала завершити те, що було справою, сенсом її згасаючого життя і самим життям.

І. А. Антонова народилася 27 жовтня 1928 р. в Омську в родині архітектора й виховательки дитячого будинку. Як згадувала сама Інна Анатоліївна, її характер формувалася під впливом однакових поглядів батьків на виховання дітей. Дві сестри й брат росли в атмосфері дружби, праці та прагнення до знань. У 1931 р., у зв'язку з погіршенням здоров'я матері, родина переїхала на Кавказ, де батько вів значні роботи в Нальчику, П'ятигорську, Єсентуках, беручи участь у розробці архітектурних проектів університету в Нальчику, санаторіїв, павільйонів, джерел та інших громадських будівель.

1938 р. здійснився черговий переїзд — цього разу до далекої Алма-Ати. Тут і застала війна. Перенаселене місто тяжко переживало голод. Незважаючи на труднощі воєнного часу, усі троє дітей закінчили школу і виїхали навчатися до тільки що звільненого після блокади Ленінграда і закінчили інститути.

У І. А. Антонової коливаний у виборі майбутньої професії не було, тому що покликання до археології виявилася вже в шкільні роки. У 1951 р., закінчивши з відзнакою відділення археології історичного факультету Ленінградсько-